

ก การตั้งครุฑของภิกษุณี: ความไม่สอดคล้อง ระหว่างเรื่องเล่ากับบทบัญญัติในครุธรรม

ธนสิทธิ์ ฉัตรสุวรรณ*

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการเสนอแนวทางแก้ไขข้อสงสัยบางประการเกี่ยวกับสิกขมานาและบทบัญญัติครุธรรมโดยอ้างหลักฐานหลายแห่งที่ชี้ให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงยืดหยุ่นในการใช้ระเบียบเกี่ยวกับสิกขมานาในบางกรณี จากการศึกษาเรื่องเล่าเกี่ยวกับการตั้งครุฑของภิกษุณีที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาได้พบคำถามบางประการต่อสถานะของสิกขมานา ซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสำหรับสตรีที่ประสงค์จะบวชเป็นภิกษุณีในพุทธศาสนา บทบัญญัติที่วางให้สตรีต้องผ่านสิกขาสมมติเป็นสิกขมานาปรากฏอยู่ในครุธรรมข้อ 6 ซึ่งได้กำหนดให้สิกขมานาต้องถือศีล 6 ข้อเป็นเวลา 2 ปีก่อนที่จะได้รับการพิจารณาให้บวชเป็นภิกษุณีนั่น เป็นเหมือนเครื่องมือป้องกันไม่ให้เกิดกรณีการตั้งครุฑและการคลอดขึ้นในขณะที่เป็นภิกษุณี เรื่องเล่ากรณีการตั้งครุฑของภิกษุณีในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาจึงดูเหมือนลึกลับหรือขัดแย้งต่อบทบัญญัติดังกล่าว ทำให้เกิดข้อสงสัยในบทบัญญัติเกี่ยวกับการเป็นสิกขมานาที่ปรากฏในครุธรรมข้อที่ 6 นั้นว่ามี การบังคับใช้มาก่อนหรือหลังการบวชสตรีกลุ่มแรก

คำสำคัญ: ภิกษุณี, สิกขมานา, ครุธรรม, การบวช, พระวินัย

* นักวิชาการอิสระ E-mail: t-502@hotmail.com

วันที่รับบทความ 18 เมษายน 2561 วันที่แก้ไขบทความ 25 ตุลาคม 2561 วันที่ตอบรับ
บทความ 31 ตุลาคม 2561

Bhikkhunīs' Pregnancy: Inconsistency between the Narrative and the Garudhamma

Thanasith Chatsuwan*

Abstract

This article aims to propose a solution to some question about the Sikkhamānā and the Garudhammas by referring to evidences in the scripture that the Buddha himself was quite flexible in some cases on the monastic regulations applied in relation to the status of Sikkhamānā. The study focusing on the narrative of the cases of Bhikkhunīs' pregnancy appearing in Tipitaka and commentaries found some questions about the Sikkhamānā which is an important status that the Buddha enacted for a woman wishing to ordain as a Bhikkhunī. The sixth rule of the eight Garudhammas (the chief rules) for women, which requires the Sikkhamānā to observe the six precepts strictly for two years before being considered a Bhikkhunī, is like an instrument for preventing a case of Bhikkhunīs' pregnancy. The cases of Bhikkhunīs' pregnancy in Tipitaka and commentaries seem to break or against this rule. They lead to the question of whether the sixth rule of the Sikkhamānā was applied before or after the ordination of the first group of Bhikkhunīs.

Keywords: Bhikkhunī, Sikkhamānā, Garudhammas, ordination, the monastic regulations

* Independent Scholar E-mail: t-502@hotmail.com Received April 18, 2018, Revised October 25, 2018, Accepted 31 October, 2018

1. บทนำ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา ปรากฏเรื่องเล่าเกี่ยวกับกรณีการตั้งครุฑและการคลอตของสตรีซึ่งกำลังอยู่ในระหว่างการบวชเป็นภิกษุณี เมื่อพิจารณาบริบทภายในของเรื่อง ผู้อ่านจะสามารถทราบได้ทันทีว่าเหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ข้อมูลในคัมภีร์แสดงให้เห็นว่ามีกรณีตัวอย่างของภิกษุณีที่ตั้งครุฑอยู่หลายกรณี แต่ละกรณีส่งผลกระทบและให้ความรู้เกี่ยวกับวิธีแก้ปัญหาแตกต่างกันออกไป อย่างกรณีภิกษุณีตั้งครุฑที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา เหตุการณ์ในเนื้อเรื่องได้สะท้อนให้เห็นว่า หากละเลยไม่ดำเนินการตรวจสอบให้ชัดเจนอาจทำให้เกิดปัญหาความเคลือบแคลงแก่สังคม ซึ่งจะส่งผลกระทบด้านลบต่อชุมชน คณะสงฆ์ทั้งฝ่ายภิกษุและภิกษุณีขึ้นได้ เราจึงพบข้อความที่ระบุถึงการดำเนินการแก้ไขปัญหาโดยการตั้งคณะกรรมการที่ประกอบด้วยพระภิกษุและฆราวาสที่มีความรู้เป็นที่ยอมรับขึ้นมาชุดหนึ่ง และกำหนดให้ทำหน้าที่วินิจฉัยการตั้งครุฑของภิกษุณีนุรูปนั้นเพื่อหาคำตอบต่อข้อสงสัยที่ว่า การตั้งครุฑของภิกษุณีซึ่งเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์เกิดขึ้นได้อย่างไร หลังจากทำการตรวจสอบข้อมูลรายละเอียดต่างๆ เกี่ยวกับภิกษุณีนุรูปนั้น คณะกรรมการได้แถลงผลว่า ภิกษุณีนุรูปดังกล่าวตั้งครุฑโดยไม่รู้ตัวมาตั้งแต่เป็นคฤหัสถ์ แม้ผลสรุปของการตรวจสอบของคณะกรรมการนี้จะเป็นที่พอใจของทุกฝ่ายและเป็นการยุติประเด็นที่อาจมีข้อเคลือบแคลงเกี่ยวกับการละเมิดอาบัติหนักของภิกษุณีนุรูปนั้นไปด้วยพร้อมกัน แต่เมื่อพิจารณาการตั้งครุฑของภิกษุณีตามเรื่องเล่าที่ปรากฏในคัมภีร์ก็กระเียบเกี่ยวกับสิกขมานาอันเป็นขั้นตอนสำคัญเบื้องต้นของการบวชภิกษุณี พบว่า มีความสับสนและความไม่สอดคล้องบางประการที่ต้องศึกษาเพื่อหาคำอธิบาย

ในบทความนี้¹ ผู้เขียนต้องการศึกษากรณีการบวชภิกษุณีที่เชื่อกันว่ามีระเบียบตามพุทธบัญญัติให้ต้องผ่านขั้นตอนของการบวชเป็นสามเณรีและสิกขมานาตามลำดับ ซึ่งจากหลักฐานข้อมูลกลับพบกรณีตัวอย่างของการตั้งครุภคและการคลอดของภิกษุณีและได้รับการวินิจฉัยจากคณะกรรมการตรวจสอบว่าการตั้งครุภคเกิดขึ้นก่อนที่จะเธอจะเข้าสู่การบวชเป็นภิกษุณี ซึ่งผลสรุปของการตรวจสอบในกรณีดังกล่าวนี้อาจทำให้เกิดข้อสงสัยว่า การตั้งครุภคที่เกิดขึ้นก่อนที่จะบวชเป็นภิกษุณินั้นบ่งชี้ขึ้นว่ามีการตั้งครุภคขณะที่เป็นสิกขมานาอันเป็นขั้นตอนสำคัญของการฝึกอบรมตนก่อนการบวชเป็นภิกษุณีหรือไม่ โดยบทความจะทำการวิเคราะห์รายละเอียดเพื่อหาคำตอบในประเด็นว่า หากเรายอมรับว่า การบวชภิกษุณีถูกวางระเบียบให้ผ่านขั้นตอนการบวชเป็นสามเณรีและสิกขมานามาตั้งแต่การเกิดขึ้นของภิกษุณียุคแรกในครั้งพุทธกาลแล้ว สิ่งที่เป็นประเด็นคำถามสำคัญที่เราจะต้องตอบให้ชัดเจนก็คือ การตั้งครุภคก่อนที่จะได้รับการบวชเป็นภิกษุณีเกิดขึ้นได้อย่างไรและเป็นไปได้หรือไม่ว่าข้อมูลบางอย่างเกี่ยวกับขั้นตอนการบวชภิกษุณีผ่านคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์จากอดีตที่ส่งถึงชาวพุทธมาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบันสมัยนั้นคลาดเคลื่อนไป ซึ่งส่งผลให้ชาวพุทธเกิดความเข้าใจผิดพลาดในประเด็นเกี่ยวกับขั้นตอนการบวชภิกษุณีที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก

¹ บทความนี้เป็นการวิเคราะห์ประเด็นบทบัญญัติเกี่ยวกับการบวชสิกขมานาจากเรื่องเล่าในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา เนื้อหาหลักของการวิเคราะห์เชื่อมโยงเหตุการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ตลอดบทความมาจากการพบข้อถกเถียงในประเด็นที่เกี่ยวข้องของนักศึกษาศาสนาพุทธศึกษา บทสรุปของบทความบางส่วนเป็นทัศนะส่วนตัวของผู้เขียน จุดประสงค์ของการเสนอบทความนี้นอกเหนือจากการศึกษาเพื่อแก้ข้อสงสัยในประเด็นที่น่าสนใจของเรื่องเล่าเกี่ยวกับการตั้งครุภคของภิกษุณีกับบทบัญญัติที่อาจไม่สอดคล้องแล้ว ยังต้องการให้เกิดการถกเถียงในเชิงวิชาการเพื่อหาข้อเท็จจริงและตอบประเด็นข้อสงสัยบนหลักฐานข้อมูลเพื่อให้เกิดความรู้และความเข้าใจที่ถูกต้องร่วมกัน - ผู้เขียน

2. ประเด็นปัญหาการตีความของภิกษุณี

จากการศึกษาพระไตรปิฎกและอรรถกถาพบว่า มีกรณีตัวอย่างของสตรีที่ตั้งครรภ์และคลอดในขณะที่เป็นภิกษุณีที่น่าสนใจ 2 กรณี ดังนี้ คือ

กรณีที่ 1 ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระวินัยปิฎกเป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่น่าสนใจหลายเรื่องซึ่งบางเรื่องได้นำไปสู่การบัญญัติสิกขาบทฝ่ายภิกษุณี ดังเรื่องตัวอย่าง คือ 1) เรื่องเล่าเกี่ยวกับเหล่าภิกษุณีที่ทำการบวชให้สตรีผู้มีครรภ์แก่ใกล้คลอด ซึ่งเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเป็นข้อห้ามในเวลาต่อมา² 2) เรื่องเกี่ยวกับเหล่าภิกษุณีที่ทำการบวชให้สตรีแม่ลูกอ่อน ซึ่งทำให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์ในหมู่ชาวบ้าน และนำไปสู่พุทธบัญญัติห้ามภิกษุณีบวชให้สตรีแม่ลูกอ่อน³ จากเรื่องที่ 1) และ 2) นี้ ไม่มีหลักฐานระบุแน่ชัดว่า สตรีผู้มีครรภ์แก่นั้น และสตรีแม่ลูกอ่อนนั้นได้รับการบวชเป็นสิกขมานา หรือเป็นภิกษุณี แต่หากพิจารณาจากคำศัพท์ที่ใช้ จะพบว่า เรื่องเล่าในคัมภีร์พระวินัยปิฎกใช้คำว่า “วุฐฐาเปนติ” ซึ่งแปลว่า “(ภิกษุณีทั้งหลาย) ยังสตรี...ให้บวช” ในบทบัญญัติ พระพุทธเจ้าใช้คำว่า “วุฐฐาเปยฺย” ซึ่งแปลว่า “พึงยัง..ให้บวช” ในตอนขยายความบทบัญญัติ ท่านอธิบายว่า วุฐฐาเปยฺยาคี อุปสมบทฺเตยฺย แปลว่า “คำว่า “บวชให้” คือ อุปสมบทให้”⁴ หากกล่าวตามรูปศัพท์ที่ใช้ คำว่า “อุปสมบท” หมายถึง การบวชเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี ซึ่งแสดงให้เห็นว่า สตรีในเรื่องที่ 1) และ 2) อาจได้รับการบวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านขั้นตอนการเป็นสิกขมานา ในคัมภีร์อรรถกถากังขาวิตรณิ ได้กล่าวถึงญัตติและกรรมวาจาไว้ด้วย⁵ แต่ญัตติและกรรมวาจาในการอธิบายความตรงนี้อาจมองได้ว่าไม่ใช่สังฆกรรมในการอุปสมบท เพราะการสมมติสิกขมานาก็นับเป็นสังฆกรรมที่ประกอบด้วยญัตติและกรรมวาจาเช่นกัน แต่น่าสังเกตว่า ในญัตติและ

² วิ.ภิกขุณี. (ไทย) 3/1067-1071/290-292.

³ วิ.ภิกขุณี. (ไทย) 3/1072-1076/293-295.

⁴ วิ.ภิกขุณี. (บาลี) 3/1067-1069/167-168.

⁵ ดูในกชชา.อ. (ไทย) 579, กชชา.อ. (บาลี) 396.

กรรมวาจาของการสมมติสิกขมานา ท่านจะไม่ใช้คำศัพท์ว่า อุปสมบท (อุปสมปาเทยฺย) แต่ใช้คำว่า ให้สิกขาสมมติ (สิกขาสมมติ ทเทยฺย)⁶ 3) เรื่องเกี่ยวสตรีคนหนึ่งที่กำลังตั้งครรภ์ แต่ได้เข้าไปบวชเป็นภิกษุณีอาศัยอยู่ในสำนักของภิกษุณี เมื่อนางคลอดบุตรก็เกิดความสงสัยขึ้นว่าจะปฏิบัติต่อเด็กทารกนั้นอย่างไร ความนี้ได้ทราบไปถึงพระพุทธเจ้า จึงได้ทรงอนุญาตให้ภิกษุณีผู้เป็นแม่เลี้ยงดูจนกว่าเด็กนั้นจะรู้เตยฺยสา ต่อมาภิกษุณีแม่ลูกอ่อนนั้นเห็นว่า เธอจะอยู่กับบุตรเพียงลำพังไม่ได้ ทั้งภิกษุณีรูปอื่นๆ จะอยู่กับเด็กขายตามลำพังก็ไม่ได้ นางจึงเกิดความสงสัยในการปฏิบัติตนต่อทารก พระพุทธองค์ทรงแก้ความลำบากใจของนางด้วยการอนุญาตให้ภิกษุณีสงฆ์ประกาศแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งให้อยู่เป็นเพื่อนของภิกษุณีแม่ลูกอ่อนนั้น ต่อมาภิกษุณีที่ได้รับแต่งตั้งให้อยู่เป็นเพื่อนนั้นเกิดข้อสงสัยว่าจะปฏิบัติต่อเด็กขายนั้นอย่างไร ความสงสัยดังกล่าวทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงได้ตรัสอนุญาตให้ภิกษุณีปฏิบัติต่อเด็กนั้นเหมือนปฏิบัติต่อบุรุษอื่น โดยให้งดเว้นการนอนร่วมเรือน⁷ เรื่องเล่าที่ 3) นี้บ่งชี้ชัดเจนว่า สตรีตั้งครรภ์นี้ได้รับการบวชเป็นภิกษุณีอาจได้รับการบวชให้เป็นภิกษุณีโดยไม่ได้ผ่านขั้นตอนการเป็นสิกขมานาเช่นกัน นอกจากนี้ หลักฐานยังระบุด้วยว่า มีกรณีที่นางสิกขมานาซึ่งถือศีล 6 ยังไม่ครบ 2 ปี ได้รับการบวชเป็นภิกษุณี ดังจะเห็นได้จากกรณีที่เป็นเหตุให้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไว้⁸ อนึ่ง ควรกล่าวด้วยว่า การบวชของสตรีจากเรื่องเล่าทั้งสามนี้ล้วนผ่านสังฆกรรมโดยสงฆ์สองฝ่ายคือฝ่ายภิกษุณีสงฆ์แล้วฝ่ายภิกษุสงฆ์ แม้กรณีเหล่านี้จะเป็นต้นบัญญัติ (ในความหมายว่า ไม่ปรับอาบัติสำหรับผู้ก่อเหตุครั้งแรก คือ ยังไม่มีบทบัญญัติห้ามไว้) แต่เป็นต้นบัญญัติที่ดำเนินเหล่าภิกษุณีที่ให้อบวชเท่านั้น ไม่ใช่การดำเนินสตรี

⁶ ดูรายละเอียดในวิ.ภิกขุณี. (บาลี) 3/1077-1078/171-172.

⁷ ดูรายละเอียดเรื่องทั้งหมดใน วิ.จ. (ไทย) 7/432/361-362. ส่วนเหตุผลที่ภิกษุณีไม่ควรนอนร่วมกับเด็กทารกนั้นก็เพราะมีพุทธบัญญัติห้ามภิกษุณียู่ร่วมกับอนุปสัมบัน (ผู้ไม่ใช่ภิกษุณี) เรียกว่า “สหเสยยสิกขาบท” เป็นสิกขาบทที่เื้อร่วมกันกับภิกษุ, ดูใน วิมหา (ไทย) 2/49/237-238.

⁸ ดูในวิ.ภิกขุณี. (ไทย) 3/1077-1080/296-298.

ที่ได้รับการบวช เมื่อมีบัญญัติห้ามไว้แล้ว หากภิกษุณีละเมิดให้สตรีที่ตั้งครรภ์ หรือ สตรีแม่ลูกอ่อน ฐานความผิดยังอยู่ในสถานเบา คือ ปรับอาบัติปาจิตตีย์

หลักฐานจากเรื่องเล่าในคัมภีร์พระวินัยตรึงบ่งชี้ว่า สตรีบางคนอาจได้รับการบวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านขั้นตอนของการเป็นสิกขมานา เพราะสามารถตรวจสอบข้อเท็จจริงจากระเบียบข้อบังคับของการบวชภิกษุณีได้ว่า หากการบวชของสตรีถูกบังคับด้วยขั้นตอนของการเป็นสิกขมานาซึ่งต้องใช้เวลาถึง 2 ปีกว่าจะมีการอนุญาตให้ได้รับการบวชเป็นภิกษุณี เมื่อนางตั้งครรรภ์ก่อนมาบวชเป็นสิกขมานา การคลอดของนางจะเกิดขึ้นภายในกรอบเวลาไม่เกิน 8 – 9 เดือนต่อมา ซึ่งยังอยู่ในช่วงของการเป็นสิกขมานา แต่หลักฐานระบุว่า เธอคลอดขณะที่เป็นภิกษุณี เหตุผล 2 ประการที่จะทำให้เกิดเหตุการณ์เช่นนั้นก็คือ 1) เธอได้รับการบวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านขั้นตอนของการเป็นสิกขมานา และ 2) เธอเป็นสิกขมานายังไม่ครบกำหนด 2 ปี แต่ได้รับการบวชเป็นภิกษุณีก่อนกำหนด⁹

กรณีที่ 2 ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ขุททกนิกาย¹⁰ เป็นกรณีของภิกษุณีซึ่งเป็นมารดาของพระเถระผู้ใหญ่องค์สำคัญรูปหนึ่งในพุทธศาสนา รายละเอียดของเรื่องมีดังนี้

ธิดาของเศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์มีอัธยาศัยไปทางการบวชมาตั้งแต่เด็ก พยายามอ้อนวอนขอบิดามารดาให้อนุญาตให้เธอบวชแต่ไม่ได้รับอนุญาต กระทั่งนางเจริญวัยก็ได้แต่งงานกับชายหนุ่มที่มีชาติตระกูลเหมาะสมกัน แม้จะมีครอบครัวแล้ว แต่ความต้องการอยากบวชของนางก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลง นางอยู่ครองเรือนทำหน้าที่ของภรรยาที่ดีอย่างไม่ขาดตกบกพร่อง ต่อมานางได้ขออนุญาตสามีออกบวช สามีก็อนุญาตโดยที่นางไม่รู้ว่ขณะนั้นตัวเธอกำลังอยู่ในช่วงตั้งครรรภ์ นางได้บวชในสำนักของภิกษุณีที่อยู่ภายใต้การปกครองของพระเทวทัต ซึ่งเวลานั้นได้

⁹ มีพุทธบัญญัติกำกับไว้ด้วยว่า ห้ามไม่ให้ภิกษุณีบวชให้สตรีที่ยังไม่ได้เป็นสิกขมานา หรือ เป็นสิกขมานาอยู่ แต่ทำผิดพลาด ดูในวิ.ภิกขุณี. (ไทย) 3/1077-1083/296-300.

¹⁰ ขุ.ธ.อ. (ไทย) 2/135-139, ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/109-112.

แยกออกจากพระพุทธเจ้าไปตั้งสำนักของตัวเองขึ้นต่างหาก พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ และภิกษุณีสงฆ์ผู้เป็นบริวารอีกจำนวนหนึ่ง เมื่อเวลาผ่านไป อาการที่นางตั้งครรภ์ ก็ปรากฏชัดจนขึ้นจนกระทั่งเพื่อนภิกษุณีทราบจึงได้พากันสอบถามถึงที่มาที่ไป ของการตั้งครรภ์ นางได้แจ้งให้ภิกษุณีทราบตามความจริงว่า นางไม่เคยละเมิด ศีลของภิกษุณีเลย เพื่อนภิกษุณีจึงได้พานางไปยังที่อยู่ของพระเทวทัตเพื่อแจ้งให้ ทราบปัญหาและขอคำชี้แนะทางออก

ในเรื่องเล่าว่า พระเทวทัตได้พิจารณาเห็นว่า กรณีการตั้งครรภ์ของภิกษุณี ในสำนักจะนำมาซึ่งความเสื่อมเสียแก่ชุมชนสงฆ์ที่อยู่ภายใต้การปกครองของตน จึงสั่งให้ภิกษุณีทั้งหลายทำการสึกให้นางภิกษุณีนี้นั้น แต่นางบวชด้วยใจศรัทธา ไม่ปรารถนาที่จะลาสิกขา จึงได้ขอให้เพื่อนภิกษุณีพาไปขอเป็นภิกษุณีในวัดพระ เขตวันซึ่งเป็นวิหารที่ประทับของพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงทราบเรื่องที่เกิดขึ้น แก่ภิกษุณีนี้นั้นเป็นอย่างดีว่า นางตั้งครรภ์ตั้งแต่องค์ยังเป็นคฤหัสถ์ แต่เพื่อทำเรื่อง นั้นให้กระจ่าง พระองค์ได้ตรัสสั่งให้ตั้งคณะกรรมการขึ้นมาชุดหนึ่งประกอบด้วย พระเจ้าปเสนทิโกศล เศรษฐีอนาถบิณฑิกะ ท่านจุลอนาถบิณฑิกะ นางวิสาขามหา อุบาสิกา และคนในตระกูลใหญ่อีกจำนวนหนึ่งพร้อมกับพระอุบาลีเถระผู้ได้รับ เอตทัคคะด้านทรงพระวินัย โดยทรงกำหนดให้กรรมการชุดนี้ทำการวินิจฉัยอธิกรณ์ ของภิกษุณีสาวที่ตั้งครรภ์นั้นให้กระจ่างชัดท่ามกลางพุทธบริษัท

พระอุบาลีได้เชิญนางวิสาขามาทำการสอบสวนอธิกรณ์¹¹ นั้นต่อหน้า พระพักตร์ของพระเจ้าปเสนทิโกศล นางวิสาขาสั่งให้คนกันมานทำการตรวจสอบ รายละเอียดทางสรีระของนางภิกษุณีภายในมานั้นนั้น เมื่อทำการสอบสวนอย่าง ละเอียดแล้วได้ข้อสรุปว่า ภิกษุณีสาวรูปนั้นตั้งครรภ์มาตั้งแต่ครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ อธิกรณ์เกี่ยวกับการตั้งครรภ์ของภิกษุณีนี้นั้นจึงได้รับการวินิจฉัยอย่างบริสุทธิ์ไว้

¹¹ เรื่องที่เป็นปัญหาเกี่ยวกับพระธรรมวินัย, ดูในพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 27 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559), หน้า 487.

มณฑลเป็นที่ยืนข้อสงสัยในท่ามกลางพุทธบริษัท ต่อมานางภิกษุณีรูปนั้นก็ให้กำเนิดบุตรซึ่งภายหลังได้ออกบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนาปรากฏนามว่าพระกุมารกัสสปะ ได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าในตำแหน่งเอตทัคคะด้านการใช้คำอันวิจิตร^{๑๒} จากเรื่องเล่าของกรณีตัวอย่างที่ 2 นี้มีความคล้ายคลึงกับกรณีที่ 1 คือเธอตั้งครุภมาตั้งแต่ก่อนบวชเป็นภิกษุณี เมื่อเธอตั้งครุภมาก่อนที่จะบวชเป็นภิกษุณี จึงไม่จำเป็นต้องมีประเด็นคำถามว่า เธอผ่านการเป็นสิกขมานาก่อนที่จะได้รับการบวชเป็นภิกษุณีหรือไม่

ทั้ง 2 กรณีตัวอย่างที่ได้นำเสนอมานี้ถือเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันว่า มีการตั้งครุภของภิกษุณีในพุทธศาสนา แต่มีประเด็นปัญหาว่า นักศึกษาพุทธศาสนาบางท่านเชื่อว่า การบวชเป็นภิกษุณีต้องดำเนินการตามขั้นตอนสำคัญเบื้องต้น 2 ขั้นตอน คือ 1) การบวชเป็นสามเณรี และ 2) การบวชเป็นสิกขมานาถือปฏิบัติในศีลอย่างบริสุทธิ์ไม่ต่างพร้อยเป็นเวลาต่อเนื่อง 2 ปี ขั้นตอนการบวชเป็นสามเณรีนั้นเป็นข้อกำหนดสำหรับสตรีที่ยังเยาว์วัย (มีอายุระหว่าง 7-18 ปี) ส่วนขั้นตอนของการบวชเป็นสิกขมานานั้นถูกกำหนดไว้สำหรับสตรีที่ผ่านการมีครอบครัวมาแล้วหรือบวชเป็นสามเณรีมาแล้วจนอายุครบ 18 ปี แม้ในยุคแรกของการบวชภิกษุณีจะยังไม่ปรากฏว่า มีสตรีที่ได้รับการบวชเป็นสามเณรี แต่หลักฐานในคัมภีร์ธรรมข้อที่ 6 ที่ระบุไว้ว่า “ภิกษุณีพึงแสวงหาการอุปสมบทในสงฆ์ 2 ฝ่ายให้แก่สิกขมานาที่ศึกษาธรรม 6 ข้อตลอด 2 ปีแล้ว ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต”^{๑๓} นั้นได้แสดงนัยที่ทำให้ นักศึกษาพุทธศาสนาบางท่านเชื่อว่า เหล่าสตรียุคแรกที่ได้รับอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีล้วนต้องผ่านขั้นตอนการบวชเป็นสิกขมานาถือศีล 6 ข้ออย่างเคร่งครัดเป็นเวลา 2 ปีทั้งสิ้น ยกเว้นพระนางมหาปชาบดีเพียงพระองค์เดียวที่ไม่ต้องผ่านขั้นตอนการเป็นสิกขมานา

¹² ดูรายละเอียดของเรื่องนี้ในอรรถกถาฉบับแปลไทยและฉบับบาลี ใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) 2/135-139, ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/109-112.

¹³ วิ.จ. (ไทย) 7/403/317.

เพราะนางได้สำเร็จเป็นภิกษุณีในทันทีที่ยอมรับครุธรรม 8 ประการตามที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอานนท์^{๑๔}

แต่อย่างไรก็ดี จากเรื่องเล่าเกี่ยวกับภิกษุณีที่ตั้งครรรในคัมภีร์ทั้ง 2 กรณิดังกล่าวมาข้างต้น เราจะพบneyที่บ่งชี้ว่า สตรีบางคนอาจได้รับการบวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านขั้นตอนของการบวชเป็นสิกขมานา เพราะหากย้อนย่นว่า ภิกษุณีทั้งสองล้วนผ่านการบวชเป็นสิกขมานา เราก็ต้องเผชิญกับคำถามว่า ภิกษุณีตั้งครรรโดยการบวชเป็นสิกขมานาที่มีกำหนดเวลาถึง 2 ปีโดยไม่ตลอดในระหว่างนั้นได้อะไร แต่หากเรายอมรับว่า สตรีกลุ่มแรกที่ได้รับการบวชเป็นภิกษุณินั้นต่างไม่ได้ผ่านการบวชเป็นสิกขมานาและเป็นไปได้ว่า ภิกษุณีที่ตั้งครรรในเรื่องเล่าทั้ง 2 กรณีนี้น่าจะรวมอยู่ในสตรีกลุ่มแรกนี้ด้วย ข้อถกเถียงในประเด็นเกี่ยวกับการตั้งครรรของภิกษุณีเกิดขึ้นในช่วงที่เป็นสิกขมานาย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แต่สิ่งที่น่าสนใจก็คือข้อสันนิษฐานดังกล่าวนี้อาจจะยังไม่ได้ข้อยุติ เพราะกรณีการตั้งครรรของภิกษุณีจากเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบทนั้นได้รับการวินิจฉัยว่านางตั้งครรรตั้งแต่ยังเป็นคฤหัสถ์ (ซึ่งการวินิจฉัยนี้สำคัญมากต่อการทำความเข้าใจในประเด็นสิกขมานาที่มีกำหนดระยะเวลา 2 ปี) หมายความว่า การบวชเป็นภิกษุณีของนางไม่ได้ผ่านขั้นตอนของการเป็นสิกขมานา หากภิกษุณีที่เป็นมารดาของท่านพระกุมารกัสสปะเป็นหนึ่งในภิกษุณีกลุ่มแรกในพุทธศาสนา ย่อมจะขัดแย้งกับหลักฐานในคัมภีร์ ดังจะเห็นว่า อรรถกถาธรรมบทชี้ว่า ภิกษุณีที่ตั้งครรรซึ่งเป็นมารดาของพระกุมารกัสสปะนั้นเป็นธิดาของเศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์ แต่หลักฐานในคัมภีร์พระวินยระบุว่ สตรีกลุ่มแรกที่ได้รับอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีในพุทธศาสนานั้นเป็นธิดาของราชตระกูลในเมืองกบิลพัสดุ์ ซึ่งข้อสันนิษฐานที่ขัดแย้งกับหลักฐานในคัมภีร์นี้อาจนำไปสู่ประเด็นใหม่ที่น่าสนใจว่า สตรีที่บวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านขั้นตอน

¹⁴ ดูประเด็นความเข้าใจผิดเกี่ยวกับขั้นตอนการบวชเป็นภิกษุณีของสตรีกลุ่มแรกในหัวข้อ “กฎเกณฑ์การบวชเป็นภิกษุณี” ซึ่งปรากฏใน <http://www.dhammadhome.com/webboard/topic/18442> ผู้เขียนเข้าถึงเมื่อ 30 มีนาคม 2561.

ของการบวชเป็นสิกขมานานั้นอาจจะไม่ใช่เพียงกลุ่มสตรีชาวศากยะเท่านั้น แต่อาจจะยังมีสตรีอื่นๆ อีกที่ได้รับการบวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านการเป็นสิกขมานา แต่กรณีการบวชของสตรีอื่นๆ ไม่ปรากฏหลักฐานระบุชัดเจนเหมือนสตรีกลุ่มแรก เราจะพิจารณาประเด็นนี้ในรายละเอียดต่อไป

3. ข้อพิจารณาว่าด้วยขั้นตอนการบวชภิกษุณี

ในครุธรรม 8 ประการที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติขึ้นให้สตรีกลุ่มแรกพิจารณาก่อนที่จะทรงอนุญาตให้มีการบวชเป็นภิกษุณีในพระธรรมวินัยนั้น¹⁵ เราจะพบคำสำคัญ 2 คำที่ปรากฏขึ้นครั้งแรกในพุทธศาสนา¹⁶ คือ คำว่า ภิกษุณี กับคำว่า สิกขมานา คำแรกนั้นเริ่มปรากฏตั้งแต่ในครุธรรมข้อที่ 1 เป็นต้นไปและเป็นที่เข้าใจกันชัดเจนว่า หมายถึง นักบวชผู้หญิง หรือพระผู้หญิง คู่กับคำว่า ภิกษุ ที่หมายถึง นักบวชผู้ชาย หรือพระผู้ชาย ส่วนคำหลังคือ คำว่า “สิกขมานา” ปรากฏอยู่ในครุธรรมข้อที่ 6¹⁷ ซึ่งในสิกขาบทวิภังค์ แห่งวิกิปปนสิกขาบท สุราปานวรรคอธิบายว่า ได้แก่ สตรีผู้ศึกษาสิกขาธรรม 6 ข้อ ตลอด 2 ปี¹⁸ และ

¹⁵ วิ.จ. (ไทย) 7/403/316-317.

¹⁶ ข้อความในพระไตรปิฎกเล่มที่ 10 (ที.ม. (ไทย) 10/175/123-124) ระบุว่า ช่วงก่อนการอนุญาตให้บวชภิกษุณี พระพุทธเจ้าเคยตรัสถึงภิกษุณีบริษัทไว้ในพระสูตรด้วยเหมือนกัน โดยทรงปรารภถึงมารที่มาราบอาราธนาพระองค์ให้เสด็จปรินิพพานหลังจากที่ได้ตรัสรู้ แต่พระองค์ไม่รับคำของมารด้วยเหตุว่า พระองค์ยังไม่ได้ประดิษฐานพุทธบริษัท 4 คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกา ให้เป็นปึกแผ่นมั่นคงเพียงพอที่รับสืบสานงานพระศาสนาต่อจากพระองค์ แต่การตรัสครั้งนั้นเป็นเพียงการเล่าถึงเหตุการณ์ที่ยังไม่เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม แต่การตรัสคำว่า “ภิกษุณี” ในครุธรรม 8 ประการในพระวินัยเป็นการตรัสถึงนักบวชหญิงที่กำลังจะเกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมในพระธรรมวินัยของพระพุทธองค์.

¹⁷ วิ.จ. (ไทย) 7/403/317.

¹⁸ วิ.มหา. (ไทย) 2/374/494.

กลายเป็นขั้นตอนการบวชของสตรีในพุทธศาสนา แต่นอกจากคำนี้ ยังมีคำสำหรับเรียกขั้นตอนต่างๆ เป็นการเฉพาะ ดังนี้

สามเณรี สามเณรผู้หญิงหรือหญิงที่รับบรรพชาในสำนักภิกษุณี เหมือนสามเณรเด็กชายที่ครองเพศนักรบวชขณะที่อายุยังไม่ครบ 20 ปีบริบูรณ์¹⁹ ซึ่งอาจจะเป็นเด็กหญิงที่อายุน้อย แต่ต้องการบวชประพาศพรหมจรรย์จะเข้าสู่การบวชเป็นสามเณรีโดยมีภิกษุณีเป็นพระอุปัชฌาย์ (พระอุปัชฌาย์ฝ่ายภิกษุณีเรียกว่า ปวตติณี) ทั้งสามเณรและสามเณรีจะต้องถือสิกขาบทหรือศีล 10 ข้อ²⁰ จากนั้น เมื่อสามเณรีอายุถึง 18 ปี พระอุปัชฌาย์จะนำเข้าสู่ขั้นตอนสำคัญที่เข้มข้นและเคร่งครัดยิ่งขึ้นเพื่อเป็นการเตรียมพร้อมก่อนที่จะได้รับการยอมรับให้บวชเป็นภิกษุณีในขั้นตอนต่อไป ขั้นตอนของการบวชต่อเนื่องจากการเป็นสามเณรีนี้เรียกว่า สิกขมานา

สิกขมานา เป็นคำที่ใช้หมายถึง สตรีผู้ถือเพศนักรบวชที่กำลังศึกษา หรือสามเณรีผู้มีอายุถึง 18 ปีแล้ว อีก 2 ปีจะครบบวชเป็นภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์สวัสดิ์ให้สิกขาสมมติ คือ ตกลงให้สมาทานสิกขาบท 6 ประการ ซึ่งหมายถึง ศีล 6 ข้อแรกของสามเณร หรือสามเณรี คือ (1) จดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (2) จดเว้นจากการถือเอาของที่เจ้าของมิได้ให้ (3) จดเว้นจากพฤติกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ (4) จดเว้นจาก

¹⁹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ 27 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559), หน้า 443.

²⁰ ศีล 10 ข้อ คือ (1) จดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (2) จดเว้นจากการลักทรัพย์ (3) จดเว้นจากอพรหมจรรย์ (การมีเพศสัมพันธ์) (4) จดเว้นจากมึสาวาท (5) จดเว้นจากการดื่มน้ำเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (6) จดเว้นจากการบริโภคอาหารในเวลารวิกาล (7) จดเว้นจากการฟ้อน การขับ การประโคม และการดูการเล่นอันเป็นข้าศึก (8) จดเว้นจากการลูบไล้ทัดทรงประดับ ดอกไม้และของหอม อันเป็นลักษณะแห่งการแต่งตัว (9) จดเว้นจากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนใหญ่ (10) จดเว้นจากการรับทองและเงิน ดูใน พุ.พ. (ไทย) 25/2/2-3.

การพูดเท็จ (5) จดเว้นจากน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (6) จดเว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล²¹ สิกขาบท 6 ประการนี้ถูกกำหนดให้สิกขามานารักขาอย่างเคร่งครัดไม่ขาดตกบกพร่องตลอดเวลา 2 ปีเต็ม ถ้าล่วงข้อใดข้อหนึ่งต้องสมาทานตั้งต้นไปใหม่อีก 2 ปี เมื่อครบ 2 ปี ภิกษุณีสงฆ์จึงจะนำเข้าสู่การอุปสมบทโดยสงฆ์ 2 ฝ่าย ขณะที่สมาทานสิกขาบท 6 ประการอย่างเคร่งครัดนี้ สตรีนิกบวชนั้นจะถูกเรียกว่า นางสิกขมานา²²

อย่างไรก็ดี ตามพุทธบัญญัติในกุมาริภูตวรรค แห่งปาจิตติย ในภิกขุณีวิวัฏฐกัมมามีบัญญัติเกี่ยวกับการบวชสตรีโดยแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ 1) สตรีที่ไม่เคยผ่านการครองเรือน เรียกว่า กุมาริภูตา 2) สตรีที่ผ่านการครองเรือนมาแล้ว เรียกว่า คิหิภูตา²³ ส่วนอรรถกถาได้อธิบายวิธีดำเนินการบวชแก่สตรี 2 กลุ่มนี้ ดังนี้ สำหรับสตรีที่เป็นกุมาริภูตา ซึ่งอาจมีอายุตั้งแต่ 7 ขวบเป็นต้นไป ภิกษุณีควรให้บวชเป็นสามเณรก่อนจนถึงอายุ 18 จึงให้สิกขาสมมติเป็นสิกขมานาถือศีล 6 ข้อเป็นเวลา 2 ปี แล้วจึงพิจารณาให้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุณีต่อไป สำหรับสตรีที่เป็นคิหิภูตา ซึ่งอาจมีอายุตั้งแต่ 10 ขวบเป็นต้นไป ภิกษุณีสงฆ์ควรให้สิกขาสมมติเป็นสิกขมานา เป็นเวลา 2 ปี เมื่อครบ 2 ปีแล้วจึงให้การอุปสมบทเป็นภิกษุณีต่อไป ยกตัวอย่าง เช่น หากสตรีคิหิภูตาอายุ 10 ขวบประสงค์จะบวช ภิกษุณีสงฆ์พึงให้สิกขาสมมติเป็นสิกขมานาเป็นเวลา 2 ปี เมื่อครบ 2 ปีเธอจะมีอายุ 12 ปี ภิกษุณีสงฆ์จึงจะพิจารณาให้อุปสมบทเป็นภิกษุณีต่อไป นอกจากนี้ ยังมีนิกบวชสตรีที่เรียกว่า มหาสิกขมานา หมายถึง สตรีที่มีอายุเกิน 20 ปีซึ่งอาจจะมีครอบครัวหรือไม่ก็ตาม ก็ไม่เรียกว่า คิหิภูตา หรือกุมาริ แต่เรียกว่า สิกขมานา ด้วยอำนาจการให้สิกขา

²¹ ดูใน วิ.ภิกขุณี. (ไทย) 3/1078/297-298.

²² พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ 27 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559), หน้า 451.

²³ ดูสิกขาบทในกุมาริภูตวรรค สิกขาบทที่ 1 – 2- และ 3 ใน วิ.ภิกขุณี. (ไทย) 3/1119-1135/322-332.

สมมติ²⁴

ในหลักฐานที่มา คือ ครุธรรมข้อที่ 6 ที่ระบุว่า “ภิกษุณีพึงแสวงหา การอุปสมบทในสงฆ์ 2 ฝ่ายให้แก่สิกขมานาที่ศึกษาธรรม 6 ข้อตลอด 2 ปีแล้ว ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต” นั้น ไม่ได้กล่าวถึงที่มาที่ไปของสิกขมานา หากแต่เป็นข้อความที่กล่าวถึงเรื่องที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือ ที่เรียกว่า “อนุปปีนนบัญญัติ” กล่าวคือ ช่วงที่บัญญัติครุธรรม ข้อนี้เป็นช่วงเวลาที่ยังไม่มีสิกขมานา หากดูเฉพาะข้อความนี้ เราจะทราบแต่เพียงว่า สิกขมานา คือ ผู้ที่ถูกกำหนดให้ศึกษาธรรม 6 ข้อตลอด 2 ปี ก่อนที่ภิกษุณีสงฆ์ จะนำไปทำการบวชเป็นภิกษุณีจากสงฆ์ทั้ง 2 ฝ่าย แต่เราจะไม่ทราบว่า ใครคือ ผู้ที่จะมาเป็นสิกขมานา ทั้งนี้เพราะครุธรรมข้อนี้เป็นระเบียบปฏิบัติที่พระพุทธองค์ ได้ทรงบัญญัติไว้ล่วงหน้า ต่อมาภายหลัง เมื่อมีการบวชภิกษุณีเข้ามาสู่พระธรรม วินัย เราจึงได้ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับสิกขมานามากขึ้น

กล่าวโดยสรุป ตามหลักพระวินัยอันเป็นพุทธบัญญัติ การบวชเป็นภิกษุณี ต้องผ่านขั้นตอนสำคัญคือ การถือเพศนักษบวชที่เรียกว่า “สิกขมานา” โดยถือ สิกขาบทหรือศีล 6 ข้อ อย่างเคร่งครัดตลอดเวลา 2 ปี ในระหว่างนี้ หากมีการปฏิบัติ บกพร่องในศีลข้อใดข้อหนึ่ง ต้องเริ่มต้นนับหนึ่งใหม่ เช่น เป็นสิกขมานามาแล้ว 6 เดือน พออย่างเข้าเดือนที่ 7 เกิดการปฏิบัติผิดในศีลข้อที่ 1 ระยะเวลาที่ปฏิบัติมา 6 เดือนนั้นถือว่าเป็นโมฆะ คือ จะนำมานับรวมไม่ได้ สตรีนั้นต้องเริ่มปฏิบัติตนในศีล 6 ข้อ และเริ่มนับวันเวลาของการเป็นสิกขมานาใหม่จนกว่าการปฏิบัติในศีล 6 ข้อ จะสมบูรณ์ไม่ขาดตกบกพร่องต่อเนื่องเป็นเวลา 2 ปี การที่สิกขมานาถูกกำหนดให้ ถือศีล 6 ข้อนั้นไม่ใช่การลดข้อปฏิบัติในศีล 10 ของสามเณรีลง เพราะโดยพัตินัย สิกขมานากียังคงถือศีล 10 แต่ในขั้นตอนนี้ สิกขมานาถูกกำหนดให้ถือศีล 6 ข้อ อย่างเคร่งครัดเป็นกรณีพิเศษ ข้อแตกต่างระหว่างการถือศีล 10 ของสามเณรี

²⁴ ดูคำอธิบายของอรรถกถาในวิ.ภิกขุณี.อ. (ไทย) 2/1119/657-658, วิ.ภิกขุณี.อ. (บาลี) 2/1119/518-519.

กับศีล 6 ของสิกขมานาอยู่ตรงที่สามเณรีแม้อาจบกพร่องในศีลที่ 1 ถึงข้อที่ 10 ข้อใดข้อหนึ่งไปก็จะไม่ถูกปรับให้เริ่มต้นเป็นสามเณรีใหม่ แต่สำหรับสิกขมานาหากศีลข้อที่ 1 ถึงข้อที่ 6 ขาดตกบกพร่องไปต้องเริ่มนับวันเวลาของการเป็นสิกขมานาใหม่ (ส่วนความบกพร่องใน 4 ข้อหลังแม้จะเป็นความผิดแต่ก็ไม่ถึงกับให้เริ่มนับวันเวลาของการเป็นสิกขมานาใหม่)²⁵ ในแง่นี้ ระยะเวลา 2 ปีจึงถือว่าเป็นกรอบเวลามาตรฐานของการเป็นสิกขมานาก่อนที่จะได้รับการบวชเป็นภิกษุณีในขั้นตอนต่อไป หากถือตามระเบียบนี้ ในกรณีที่มีการปฏิบัติบกพร่องและเริ่มต้นนับวันเวลาของการเป็นสิกขมานาใหม่ กว่าสตรีที่เป็นสิกขมานาจะได้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุณีอาจต้องใช้เวลาในการบำเพ็ญตนเป็นสิกขมานายาวนานมากกว่า 2 ปี ตรงนี้คือระเบียบปฏิบัติของการบวชเป็นภิกษุณีที่ชาวพุทธเถรวาทเข้าใจตรงกัน

ประเด็นที่ต้องพิจารณาต่อไป ก็คือ สตรีคนใดหรือกลุ่มใดได้เข้าสู่ขั้นตอนของการเป็นสิกขมานาเป็นคนแรกหรือกลุ่มแรก จากหลักฐานในพระวินัยปิฎกพบว่า การบวชเป็นภิกษุณีของสตรีกลุ่มแรก คือ พระนางมหาปชาบดีโคตมีและสตรีศากยวงศ์อีก 500 นางนั้นต้องเผชิญกับเงื่อนไขอันเป็นปราชัยสำคัญ คือ ธรรม 8 ประการ กล่าวคือ (1) ภิกษุณีถึงจะบวชได้ 100 พรรษาก็ต้องทำการกราบไหว้ต้อนรับทำอัฐสิกรรมทำสามิจิกรรมแก่ภิกษุผู้บวชแม้ในวันนั้น ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต (2) ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต (3) ภิกษุณีพึงหวังธรรม 2 อย่าง คือ ถามอุโบสถและไปรับโอวาทจากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต (4) ภิกษุณีจำพรรษา

²⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, อ้างใน นาวาเอกทองย้อย แสงสินชัย, ไชยปริศนาการบวชภิกษุณี (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2544), หน้า 33.

แล้วพึงปวารณาในสงฆ์ 2 ฝ่าย โดยสถาน 3 คือ ได้เห็น ได้ฟัง หรือได้นึกสงสัย ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นบถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต (5) ภิกษุณีต้องครุธรรมแล้วพึงประพฤติกุขมานัตในสงฆ์ 2 ฝ่าย ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นบถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต (6) ภิกษุณีพึงแสวงหาการอุปสมบทในสงฆ์ 2 ฝ่ายให้แก่สิกขมานาที่ศึกษาธรรม 6 ข้อตลอด 2 ปีแล้ว ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นบถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต (7) ภิกษุณีไม่พึงดำ ไม่พึงบริภาษภิกษุ ไม่ว่าภิกษุใด ๆ ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นบถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต (8) ตั้งแต่นั้นนี้เป็นต้นไป ห้ามภิกษุณีสั่งสอนภิกษุ แต่ไม่ห้ามภิกษุสั่งสอนภิกษุณี ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพ นบถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต²⁶

เงื่อนไขทั้ง 8 ประการนี้ถูกกำหนดให้สตรีพิจารณาตั้งแต่ยังไม่ได้บวช การบวชของสตรีขึ้นอยู่กับว่าจะยอมรับเงื่อนไขทั้ง 8 ข้อนี้ได้หรือไม่ หากยอมรับก็จะได้รับอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณี แต่หากยอมรับเงื่อนไขเหล่านี้ไม่ได้ การบวชเป็นภิกษุณีก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ หากพิจารณารายละเอียดของเงื่อนไขทั้ง 8 ข้อ จะพบว่า การบวชเป็นภิกษุณีของสตรีนั้นไม่ใช่เรื่องง่าย บทบัญญัติทั้ง 8 ประการก็เป็นเรื่องยากที่จะยอมรับ หากสตรีให้ความสำคัญแก่เรื่องที่ตนเองจะได้รับผลกระทบ เช่น การปฏิบัติต่อกันระหว่างภิกษุกับภิกษุณีที่ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของเงื่อนไขดังกล่าว ซึ่งอาจทำให้สตรีมองว่าตนเองเป็นฝ่ายเสียเปรียบต่อบุรุษเพศ ก็คงเป็นเรื่องยากที่สตรีจะยอมรับระเบียบปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัตินี้ได้ แต่เพราะสตรีกลุ่มนี้คำนึงถึงเรื่องอื่นที่สำคัญกว่า กล่าวคือ การได้บวชประพฤติพรหมจรรย์ในพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ พวกเธอจึงยินดีที่จะรับปฏิบัติตามครุธรรม 8 ประการแต่โดยง่าย หลักฐานระบุว่า พระนางมหาปชาบดีโคตมีสำเร็จเป็นภิกษุณีโดยวิธีการยอมรับในครุธรรม 8 ประการ²⁷ ไม่ได้บวชโดยสงฆ์ ในแง่นี้ ภิกษุณีมหาปชาบดีจึงไม่ปรากฏนามภิกษุ

²⁶ ดูใน วิ.จ. (ไทย) 7/403/316-317.

²⁷ วิ.จ. (ไทย) 7/404/321.

หรือภิกษุณีผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ แต่ในแง่ของพระธรรมวินัย ความเป็นภิกษุณีของนางได้รับการรับรองอย่างถูกต้องตามพุทธบัญญัติ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า ภิกษุณีมหาปชาบดีมีพระพุทเจ้าทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ ส่วนสตรีศากยวงศ์อีก 500 นางนั้นได้รับการบวชเป็นภิกษุณีโดยภิกษุสงฆ์ฝ่ายเดียวซึ่งเป็นไปตามพุทธานุญาตที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายอุปสมบทภิกษุณีทั้งหลาย”²⁸ การบวชภิกษุณียุคแรกในลักษณะนี้ได้รับการรับรองโดยพุทธานุญาต ซึ่งบางขั้นตอนอาจไม่ได้เป็นไปตามเงื่อนไขที่ทรงวางไว้ในครุธรรม 8 ประการ²⁹ ตรงนี้ชี้ให้เห็นว่า สตรีกลุ่มแรกไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดหนึ่งต้องผ่านขั้นตอนของการบวชเป็นสิกขมานา ถือศีล 6 ข้อเป็นเวลา 2 ปีก่อนที่จะได้รับการบวชเป็นภิกษุณี ดังนั้น สำหรับการบวชของสตรีกลุ่มแรก ครุธรรมข้อที่ 6 จึงไม่ถูกนำมาบังคับใช้ เนื่องจากเหตุผลสำคัญคือ ยังไม่มีภิกษุณีสงฆ์ซึ่งจะเป็นผู้ให้กำเนิดสิกขมานา แต่หลังจากการเกิดขึ้นของภิกษุณีกลุ่มแรกนี้เป็นต้นไป การบวชเป็นภิกษุณีของสตรีคนอื่นๆ ต้องเป็นไปตามเงื่อนไขในครุธรรม 8 ประการอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งครุธรรมข้อที่ 6

²⁸ วิ.จ. (ไทย) 7/404/321.

²⁹ เช่น ครุธรรมข้อที่ 6 ที่ระบุไว้ว่า “ภิกษุณีพึงแสวงหาการอุปสมบทในสงฆ์ 2 ฝ่ายให้แก่มหานิกายที่ศึกษาธรรม 6 ข้อตลอด 2 ปีแล้ว ธรรมข้อนี้ภิกษุณีพึงสักการะ เคารพนับถือ บูชา ไม่พึงล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต” นักวิชาการทางพุทธศาสนาเชื่อว่า ครุธรรมข้อนี้เป็นหลักฐานที่ยืนยันว่า การบวชภิกษุณีที่ถูกต้องตามพุทธบัญญัติต้องผ่านพิธีบวชโดยสงฆ์ 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์เป็นเบื้องต้น และเสร็จสมบูรณ์ในฝ่ายภิกษุสงฆ์ แต่หากพิจารณาข้อความในครุธรรมข้อที่ 6 อย่างละเอียดครบถ้วนจะเห็นว่า พระพุทธองค์กำหนดให้ภิกษุณีพึงนำสตรีที่บวชเป็นสิกขมานาไปขอรับการอุปสมบทโดยสงฆ์ 2 ฝ่าย ไม่ได้กำหนดว่า สตรีทุกคนที่จะบวชเป็นภิกษุณีต้องได้รับการอุปสมบทโดยสงฆ์ 2 ฝ่าย เพราะอาจมีสตรีบางกลุ่มที่ได้รับการบวชโดยภิกษุสงฆ์เพียงฝ่ายเดียว โดยเฉพาะสตรีที่ไปขอบวชเป็นภิกษุณีกลุ่มแรกนั้นจะเห็นได้ชัดเจนว่า ไม่ได้ผ่านขั้นตอนของการบวชเป็นสิกขมานา หากแต่ได้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุณีโดยภิกษุสงฆ์ในขั้นตอนเดียว.

ซึ่งหมายความว่า ระเบียบของการบวชเป็นสิกขมานาไม่ได้ถูกกำหนดขึ้นเพื่อใช้กับสตรีกลุ่มแรก หากแต่เป็นวิธีการบวชที่ถูกกำหนดขึ้นเพื่อบังคับใช้สำหรับการบวชสตรีที่จะมีขึ้นภายหลังจากนั้น

4. วิเคราะห์กรณีการตั้งครุฑของภิกษุณีที่สัมพันธ์กับระเบียบว่าด้วยสิกขมานา

จากเรื่องเล่ากรณีภิกษุณีตั้งครุฑ 2 กรณีที่ยกมาเป็นตัวอย่างแล้วนั้น เรื่องเล่าเกี่ยวกับภิกษุณีที่คลอดบุตรและได้รับพุทธานุญาตให้มีภิกษุณีสืบพันธุ์อยู่เป็นเพื่อนนั้นไม่ปรากฏรายละเอียดเกี่ยวกับประวัติแน่ชัด จากข้อความในคัมภีร์พระวินัยปิฎก เหมือนเธอก็ทราบของตัวเองตั้งครุฑ แต่ได้บวชเป็นภิกษุณีจนกระทั่งได้คลอดบุตรและเลี้ยงดูบุตรในสำนักของภิกษุณี เราอาจสันนิษฐานตามที่ได้เสนอไว้แล้วว่า ภิกษุณีสืบพันธุ์อาจเป็นหนึ่งในสตรีกลุ่มแรกที่ได้รับอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านขั้นตอนของการเป็นสิกขมานา เมื่อการบวชของนางไม่ได้ผ่านขั้นตอนของการเป็นสิกขมานา การคลอดบุตรในขณะที่นางเป็นภิกษุณีจึงไม่ใช่ประเด็นที่ควรตั้งข้อสงสัย กรณีที่น่าสนใจจึงได้แก่กรณีตัวอย่างที่ 2 ที่คัมภีร์อรรถกถาเล่าว่า เธอเป็นธิดาของเศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์ ซึ่งหลักฐานตรงนี้สามารถยืนยันได้ว่า เธอไม่ใช่หนึ่งในสตรีกลุ่มแรกที่บวชเป็นภิกษุณี เธอบวชเป็นภิกษุณีในสำนักของพระเทวทัตโดยไม่รู้ว่าตัวเองตั้งครุฑ ภายหลังภิกษุณีสืบพันธุ์ได้ไปอยู่ในสำนักภิกษุณีในวัดพระเชตะวันภายใต้การปกครองของพระพุทโธงค์ จนกระทั่งคลอดบุตร พระพุทโธงค์จึงได้ตรัสสั่งให้พระอุบาลีเป็นผู้นำในการวินิจฉัยการตั้งครุฑของเธอให้กระจ่างชัดในท่ามกลางพุทธบริษัท 4 ผลการวินิจฉัยได้ปรากฏดังที่เสนอมาแล้ว ภิกษุณีสืบพันธุ์นั้นไร้มลทินเพราะนางตั้งครุฑตั้งแต่ยังเป็นคฤหัสถ์

ผลการวินิจฉัยที่ระบุการตั้งครุฑของภิกษุณีเกิดขึ้นตั้งแต่เธอยังเป็นคฤหัสถ์นั้นเป็นสิ่งที่น่าสนใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อเรานำผลการวินิจฉัยมาพิจารณาร่วมกับระเบียบว่าด้วยสิกขมานา (นักคิดบางท่านเสนอว่า เหตุผลประการหนึ่งของระเบียบข้อบังคับให้ต้องเป็นสิกขมานา 2 ปีส่วนหนึ่งมาจากความรัดกุมรอบคอบใน

กรณีนี้อาจมีการตั้งครุฑก่อนที่จะมีการบวชเป็นสิกขมานา³⁰⁾ เราจะพบว่า ภิกษุณีรูปนี้ได้รับการบวชโดยไม่ผ่านการเป็นสิกขมานา ข้อสรุปจากการพิจารณาการตั้งครุฑร่วมกับช่วงเวลาของการเป็นสิกขมานาย่อมส่งผลกระทบต่อความเชื่อที่ว่า การบวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านขั้นตอนของการเป็นสิกขมานานั้นเป็นพุทธานุญาตพิเศษสำหรับสตรีกลุ่มแรกเท่านั้น หลังจากนั้น สตรีที่ประสงค์จะบวชเป็นภิกษุณีต้องเข้าสู่ขั้นตอนการบวชตามลำดับขั้นอาจเป็นสามเณรก่อนจนอายุครบ 18 ปีจึงจะได้รับสมมติจากภิกษุณีสงฆ์ให้เป็นสิกขมานา หรืออาจจะได้รับการสมมติให้เป็นสิกขมานาโดยไม่ต้องผ่านการบวชเป็นสามเณร ในระหว่างที่เป็นสิกขมานานี้ หากมีการตั้งครุฑก็เป็นไปได้ว่านางสิกขมานานั้นตั้งครุฑตั้งแต่ก่อนบวช

แต่ในกรณีภิกษุณีมารดาของท่านพระกุมารกัสสปะนี้ก็กลับได้รับการวินิจฉัยว่า เธอตั้งครุฑตั้งแต่เป็นคฤหัสถ์ ซึ่งหมายถึง ช่วงเวลาก่อนที่จะเข้ามาสู่การบวชเป็นภิกษุณี แต่หลักฐานในคัมภีร์ที่มาคือ อรรถกถาธรรมบท ได้ยืนยันชัดเจนว่า เธอเป็นธิดาของเศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์ ซึ่งบ่งชี้ชัดว่า เธอไม่ได้อยู่ในกลุ่มสตรีกลุ่มแรกที่บวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านการบวชเป็นสิกขมานา เมื่อเธอคลอดบุตรขณะเป็นภิกษุณี เหตุใดผลการวินิจฉัยจึงสรุปว่า เธอตั้งครุฑตั้งแต่ยังเป็นคฤหัสถ์ เพราะการวินิจฉัยเช่นนี้จะเป็นการวินิจฉัยที่ถูกต้องได้ก็ต่อเมื่อภิกษุณีรูปนี้ได้รับการบวชโดยไม่ผ่านการเป็นสิกขมานามาก่อนเท่านั้น แต่เมื่อเธอไม่ได้เป็นหนึ่งในสตรีกลุ่มแรกที่บวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ต้องผ่านการเป็นสิกขมานา ก็แสดงว่าเธอบวชในช่วงหลัง ซึ่งเป็นช่วงที่ระเบียบปฏิบัติตามเงื่อนไขของครุฑธรรมข้อที่ 6 ถูกนำมาบังคับใช้แล้ว กล่าวให้ชัดก็คือ เธอบวชเป็นภิกษุณีโดยผ่านขั้นตอนการเป็นสิกขมานา เมื่อช่วงเวลาของการบวชเป็นสิกขมานาถูกกำหนดไว้ยาวนานถึง 2 ปี เธอซึ่งตั้งครุฑมาตั้งแต่ก่อนบวชเป็นสิกขมานาจะคลอດตอนที่บวชเป็นภิกษุณีในช่วงเวลาอีก 2 ปีต่อมาได้อย่างไร

เพื่อการแก้ไขประเด็นปัญหานี้ นักศึกษาพุทธศาสนาบางท่านเสนอว่า แม้ตามเรื่องเล่าในคัมภีร์อรรถกถาจะระบุว่านางเป็นภิกษุณี แต่โดยข้อเท็จจริง

ภิกษุณีรูปนี้ยังไม่ได้บวชเป็นภิกษุณี หากแต่ยังอยู่ในระหว่างขั้นตอนของการเป็นสิกขมานา ส่วนการที่คัมภีร์อรรถกถาใช้คำเรียกเธอว่า “ภิกษุณี” เป็นเพียงการใช้คำตามแนวพระสูตร³¹ แต่ในความเป็นจริง เธอเป็นเพียงสิกขมานา เมื่อเธอเป็นสิกขมานา การที่อธิกรณ์เกี่ยวกับการตั้งครุภคและคลอดบุตรของเธอจะได้รับการวินิจฉัยว่า เธอตั้งครุภคมาตั้งแต่เป็นคฤหัสถ์จึงเป็นการวินิจฉัยที่ถูกต้องตามข้อเท็จจริงแล้ว³² ข้อเสนอนี้เป็นกรณียกข้อที่ว่า ระเบียบเงื่อนไขตามครุธรรมข้อที่ 6 ที่ว่าด้วยขั้นตอนการบวชเป็นสิกขมานาเป็นเวลา 2 ปีก่อนที่จะได้รับการบวชเป็นภิกษุณีนั้นถูกบังคับใช้มาตั้งแต่สตรีกลุ่มแรกแล้ว ยกเว้นพระนางมหาปชาบดีโคตมี

อย่างไรก็ตาม แม้ข้อเสนอดังกล่าวนี้อาจให้คำตอบที่น่ารับฟัง แต่ประเด็นปัญหาข้างต้นก็ยังคงทิ้งข้อสงสัยบางอย่างให้ต้องพิจารณา เพราะดังได้กล่าวแล้วว่า ชาวพุทธทั่วไปเชื่อว่า สตรีกลุ่มแรกได้รับการบวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านการเป็นสิกขมานา แต่หลักฐานข้อมูลในคัมภีร์อรรถกถาอาจทำให้ความเชื่อดังกล่าวต้องถูกใส่ไว้ในเครื่องหมายคำถาม เพราะคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งได้ระบุถึงนางสิกขมานารูปหนึ่งชื่อ “ติสสา” โดยชี้ว่า นางสิกขมานารูปนี้ออกบวชพร้อมกันกับสตรีกลุ่มแรกซึ่งเป็นบริวารของพระนางมหาปชาบดี โดยข้อความอรรถกถานี้ปรากฏอยู่ในการอธิบายเรื่องติสสาเถรีคาถา อรรถกถาดังกล่าวได้ชี้ว่า

³⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**, อ่างใน นาวาเอกทองย้อย แสงสินชัย, **ไขปริศนาการบวชภิกษุณี** (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2544), หน้า 32.

³¹ การใช้คำตามแนวพระสูตร หมายความว่า การใช้คำเพียงระบุถึงบุคคลโดยไม่ได้อำนาจอย่างเคร่งครัดว่า เป็นสามเณรี สิกขมานา หรือ ภิกษุณี อรรถกถาธรรมบทนี้จัดอยู่ในพระสูตร- ผู้เขียน.

³² ในหัวข้อ “กฎเกณฑ์การบวชเป็นภิกษุณี” ซึ่งปรากฏใน <http://www.dhammadhome.com/webboard/topic/18442> ผู้เขียนเข้าถึงเมื่อ 30 มีนาคม 2561.

สิกขมานาซื้อดิสสาแม่น้ำ ก็ได้สร้างสมบุญบารมีไว้ในพระพุทธเจ้า
องค์ก่อน ๆ สังสมกุศลที่เป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานในภพนั้นๆ เพราะ
กุศลที่ได้อบรมไว้เป็นปัจจัย ในพุทธอุปาทกถาสนี้ จึงบังเกิดในศากยราช
ตระกูล ในกรุงกบิลพัสดุ์ เจริญวัยแล้วเป็นสนมของพระโพธิสัตว์ ภายหลัง
ออกบวชพร้อมกับพระมหาปชาบดีโคตมี เจริญวิปัสสนา³³

จากหลักฐานนี้จะเห็นว่า พระอรรถกถาจารย์มองว่า นางดิสสาซึ่งต่อมา
คือ ดิสสาเถรีนั้นเป็นหนึ่งในสตรีกลุ่มแรกที่ออกบวชพร้อมกับพระนางมหาปชาบดี
โคตมี แต่ที่น่าสนใจคือ พระอรรถกถาจารย์อธิบายข้อความพระบาลีสั้นๆ ตรงนี้ว่า
โดยใช้คำว่า “นางสิกขมานาซื้อดิสสา” อย่างชัดเจน

แม้ข้อความของพระอรรถกถาจารย์ดังกล่าวนี้จะสอดคล้องกับทัศนะที่ว่า
การบวชเป็นสิกขมานาเป็นเวลา 2 ปีก่อนที่จะได้รับการบวชเป็นภิกษุณีนั่นถูกบังคับ
ใช้มาตั้งแต่สตรีกลุ่มแรก แต่ก็ขัดแย้งกับความเชื่อของชาวพุทธผู้ศึกษาพุทธศาสนา
จำนวนไม่น้อยที่เข้าใจว่า สตรีกลุ่มแรกนั้นได้รับการบวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ต้องผ่าน
ขั้นตอนของการเป็นสิกขมานา หากนำข้อความนี้มาสะท้อนทัศนะของพระอรรถ
กถาจารย์ต่อประเด็นการบวชสิกขมานาตามเงื่อนไขของครุธรรมข้อที่ 6 จะเห็น

³³ ชู.เถรี.อ. (ไทย) 4/13-14, ชู.เถรี.อ. (บาลี) 4/17-18. จากการศึกษาอรรถกถาพุทธท
นิกาย เถรีคาถา พบว่า คัมภีร์ได้ระบุถึงนางสิกขมานาหลายรูป บางรูปที่อาศัยอยู่ใน
กรุงกบิลพัสดุ์ออกบวชพร้อมกับพระนางมหาปชาบดีโคตมี บางรูปที่อาศัยอยู่ในเมือง
อื่นๆ ได้ออกบวชภายหลัง ที่น่าสนใจก็คือ คัมภีร์ได้กล่าวถึงสตรีทั้งที่ออกบวชพร้อม
พระนางมหาปชาบดีโคตมีและที่ออกบวชภายหลังในสถานะเป็นสิกขมานา ซึ่งหาก
กล่าวตามอรรถกถา ย่อมเป็นอันยืนยันได้ว่า ขั้นตอนการบวชเป็นสิกขมานาถูกใช้มา
ตั้งแต่การบวชของสตรีกลุ่มแรก.

ว่า ในทัศนะของพระอรรถกถาจารย์ผู้อธิบายข้อความในคัมภีร์นี้³⁴ การบวชภิกษุณี โดยผ่านการบวชเป็นสิกขมานาถูกบังคับใช้มาตั้งแต่การบวชของสตรีกลุ่มแรก แต่ประเด็นปัญหาก็คือ หากทัศนะนี้ของพระอรรถกถาจารย์ถูกต้อง ทัศนะดังกล่าว ก็ย่อมขัดแย้งกับข้อความในคัมภีร์พระวินัยที่ระบุการตั้งครุฑของภิกษุณีรูปหนึ่ง (ภิกษุณีตั้งครุฑกรณีตัวอย่างที่ 1) ที่ออกบวชเป็นภิกษุณีทั้งที่รู้ว่าตัวเองตั้งครุฑ ข้อความในคัมภีร์พระวินัยดังกล่าวนี้ชี้ชัดว่าเป็นการตั้งครุฑของภิกษุณี ซึ่งคำว่า “ภิกษุณี” ตรงนี้ถูกใช้ในคัมภีร์พระวินัยที่มุ่งแสดงพระวินัย จึงไม่สามารถเข้าใจไปในแนวพระสูตรที่ใช้คำเพื่อกล่าวถึงบุคคลโดยไม่ชี้ชัดได้ คำว่า “ภิกษุณี” ที่ใช้ใน คัมภีร์พระวินัยนี้บ่งชี้ว่า สตรีที่ตั้งครุฑนั้นภิกษุณี ไม่ใช่นางสิกขมานา เมื่อเป็นเช่นนั้น เราจะอธิบายกรณีการตั้งครุฑของภิกษุณีรูปนี้อย่างไร เพราะหากมองว่า ภิกษุณี รูปนี้บวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านการเป็นสิกขมานา ก็ย่อมขัดแย้งต่อทัศนะของ พระอรรถกถาจารย์ที่มองว่า การบวชเป็นสิกขมานาถูกบังคับใช้ตามครุฑธรรมข้อที่ 6 มาตั้งแต่แรกแล้ว แต่หากมองว่า ภิกษุณีรูปนี้ได้เข้าสูการบวชเป็นสิกขมานาเป็น เวลา 2 ปี ก็ย่อมเกิดคำถามว่า การบวชเป็นสิกขมานา 2 ปีแล้วมาตั้งครุฑจนตลอด ตอนที่ยังบวชเป็นภิกษุณีได้อย่างไร เพราะข้อความในพระวินัยก็ระบุเอาไว้ชัดว่า นาง ออกบวชเป็นภิกษุณีขณะที่กำลังตั้งครุฑ

จากหลักฐานต่างๆ ที่เสนอมานั้น จะเห็นว่า ความเป็นไปได้ของการเกิด กรณีการตั้งครุฑของภิกษุณีตามที่ปรากฏในเรื่องเล่านั้นตั้งอยู่บนสมมติฐาน อย่างน้อย 3 ประการ คือ (1) เรื่องเล่าถูกประพันธ์ขึ้นโดยไม่ได้นำนับถึงบทบัญญัติ เกี่ยวกับการบวชภิกษุณีว่าต้องขึ้นตอนการเป็นสิกขมานามาก่อน 2 ปี (2) การบวช ภิกษุณีในบางกรณีไม่จำเป็นต้องผ่านขั้นตอนสิกขมานา และ (3) ครุฑธรรม หรือ

³⁴ หากข้อความของพระอรรถกถาจารย์ที่อธิบายการเป็นสิกขมานาของสตรีกลุ่มแรกที่ บวชเป็นภิกษุณีกับข้อความที่อธิบายการตั้งครุฑตั้งแต่ยังเป็นคฤหัสถ์ของภิกษุณี ผู้เป็นมารดาของพระกุมารกัสสปะขัดแย้งกัน ความน่าสนใจที่จะเกิดขึ้นตามมา ก็คือ ข้อความอธิบายทั้งสองแห่งนี้อยู่ในคัมภีร์อรรถกถาซึ่งเป็นผลงานของผู้เขียนคนเดียวกัน คือ พระพุทธโฆสะ หรือ พระพุทธโฆสาจารย์ – ผู้เขียน.

บัญญัติเกี่ยวกับสิกขมานาอาจได้รับการเขียนขึ้นภายหลัง

ในทัศนะของผู้เขียน สมมติฐานข้อ (1) ผู้ประพันธ์เขียนเรื่องเล่ากรณีภิกษุณีตั้งครรรค์โดยไม่ได้คำนึงถึงบทบัญญัติในครุธรรมข้อที่ 6 นั้นไม่น่าเป็นไปได้ เพราะผู้ทำหน้าที่อธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า “พระอรรถกถาจารย์” นั้นได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้ผ่านการศึกษาระธรรมวินัยในคัมภีร์ต่างๆ มาอย่างแตกฉาน โอกาสที่จะเกิดข้อผิดพลาดหรือสับสนในการอธิบายเป็นไปได้น้อยมาก ยิ่งข้อผิดพลาดในการอธิบายกรณีที่เกี่ยวข้องกับบทบัญญัติสำคัญอย่างครุธรรม 8 ยิ่งไม่น่าจะเกิดขึ้นได้ ส่วนสมมติฐานข้อที่ (3) ที่ว่าครุธรรมหรือบัญญัติเกี่ยวกับสิกขมานาอาจได้รับการเขียนขึ้นภายหลัง นั้นแม้จะเป็นสิ่งที่น่าพิจารณา แต่ก็เป็นการตั้งสมมติฐานจากการวิเคราะห์เชื่อมโยงภาพเหตุการณ์จากกรณีต่างๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์ โดยไม่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัด ซึ่งสุ่มเสี่ยงต่อการถูกมองว่าเป็นการสรุปเกินหลักฐานอ้างอิง (over-simplified) แต่หากจะต้องพิจารณาสมมติฐานทั้ง 3 ประการเพื่อหาข้อสรุปความเป็นได้ของการเกิดกรณีภิกษุณีตั้งครรรค์ตามที่ปรากฏผ่านเรื่องเล่าในคัมภีร์นั้น ผู้เขียนค่อนข้างเห็นด้วยกับสมมติฐานข้อ (2)

เหตุผลที่สนับสนุนความเห็นของผู้เขียนก็คือ ในการอธิบายเพื่อเสนอคำตอบต่อกรณีการตั้งครรรค์ของภิกษุณี เราอาจจะต้องปรับเปลี่ยนจากการมองว่าพุทธบัญญัติทุกอย่างเป็นระเบียบปฏิบัติที่มีความเคร่งครัดและเข้มข้นมาตั้งแต่ยุคแรกไปสู่การมองในมุมใหม่ว่า ระเบียบปฏิบัติทางพระวินัย แม้จะเป็นพุทธบัญญัติ แต่ก็ได้รับการปฏิบัติอย่างเหมาะสมตามสถานการณ์ ไม่ได้เคร่งครัดเข้มงวดโดยไม่มีข้อยกเว้นหรือไม่พิจารณาบริบทของเหตุการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นภายใต้สถานการณ์ต่างๆ บทบัญญัติบางอย่างอาจต้องลดความเข้มข้นลงเพื่อตอบสนองต่อสถานการณ์ที่จำเป็น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการปฏิบัติตามระเบียบบางอย่างที่อาจมีผลกระทบต่อชุมชนแห่งสงฆ์ พุทธบัญญัติทางพระวินัยจึงปรากฏกรณียกเว้นหรือยืดหยุ่นได้ในบางสถานการณ์ ดังที่เราจะเห็นหลายกรณีที่มีการยกเว้นหรือยืดหยุ่นข้อปฏิบัติทางพระวินัยลงเพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่จำเป็น เช่น มีบัญญัติให้ภิกษุทุกรูป

ต้องฟังปาฏิโมกข์ทุกกึ่งเดือน แต่หากมีเหตุจำเป็นก็ทรงให้งดปาฏิโมกข์ได้³⁵ การยกเว้นหรือยืดหยุ่นระเบียบทางพระวินัยไม่ใช่การละเว้นหละหลวม หย่อนยาน หรือไม่จริงจังต่อข้อปฏิบัติ หากแต่เป็นธรรมชาติของสิ่งบัญญัติที่สามารถปรับเปลี่ยนได้ตามความเหมาะสมและเงื่อนไขปัจจัย³⁶ ในระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับการบวชภิกษุณีก็เช่นเดียวกัน อาจมีการยืดหยุ่นในขั้นตอนของการบวชภิกษุณีในช่วงแรก เพราะเราไม่อาจทราบรายละเอียดได้ว่า สตรีกลุ่มแรกที่แสดงความประสงค์จะบวชเป็นภิกษุณีนั้นประกอบด้วยคุณสมบัติอย่างไรบ้าง เช่น อายุ พฤติกรรม สติปัญญา เพราะสตรีที่ออกบวชเป็นภิกษุณีในพุทธศาสนาประกอบด้วยภูมิหลังที่หลากหลายทั้งในแง่ชนชั้นวรรณะ ความรู้ พฤติกรรม และสติปัญญา แม้กรณีของสตรีกลุ่มแรกจะเป็นสตรีที่มาจากตระกูลสูง แต่การบวชในพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าไม่ได้ถูกกำหนดด้วยระบบวรรณะ หากแต่ถูกกำหนดด้วยระเบียบปฏิบัติตามพุทธบัญญัติ ถ้าหากมีกรณีพิเศษที่อยู่นอกเหนือพุทธบัญญัติ ก็จะอยู่ในดุลยพินิจและการวินิจฉัย

³⁵ อันตราย 10 อย่างที่อนุญาตให้งดปาฏิโมกข์ได้ คือ 1) พระราชาเสด็จมา 2) โจรมาปล้น 3) ไฟไหม้ 4) น้ำหลากมา 5) คนมามาก 6) ฝนเข้าสิงภิกษุ 7) สัตว์ร้ายเข้ามา 8) รุ้งร้ายเลื้อยเข้ามา 9) ภิกษุจะถึงแก่ชีวิต 10) มีอันตรายแก่พรหมจรรย์ , ดูใน วิ.จ. (ไทย) 7/389/294-295.

³⁶ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก เราจะเห็นธรรมชาติของบทบัญญัติอันเป็นสิ่งที่สามารถกำหนดขึ้นหรือถอดถอนได้ตามที่ผู้มีอำนาจบังคับใช้จะเห็นสมควร ดังที่ปรากฏในข้อความที่พระพุทธเจ้าทรงมอบอำนาจให้สงฆ์บัญญัติหรือถอดถอนบทบัญญัติได้ หากสงฆ์ปรารถนาว่า “อานนท์ เมื่อเราล่วงไป สงฆ์หวังอยู่ก็พึงถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้”, ดูใน วิ.จ. (ไทย) 7/441/382, และดูข้อความที่คล้ายกันนี้ใน ที.มหา. (ไทย) 10/216/165.

ของพระพุทธองค์³⁷ หากมองในแง่นี้ การบวชของสตรีในขั้นตอนต่างๆ ในสมัยพระพุทธกาล ไม่ว่าจะเป็นสามเณรี สิกขมานา และภิกษุณี อาจไม่ได้มีระเบียบกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดอย่างที่เชื่อกัน บางกรณีอาจได้รับการพิจารณาจากพระพุทธองค์ให้บวชเป็นภิกษุณีได้โดยไม่ต้องผ่านสองขั้นตอนแรก จึงเป็นไปได้ว่าในการบวชสตรีกลุ่มแรกและหลังจากนั้นอาจมีสตรีบางคนหรือบางกลุ่มที่จะได้รับอนุญาตให้บวชได้โดยไม่ต้องผ่านขั้นตอนของการเป็นสิกขมานา สตรีที่มีอายุมากกว่า 20 ปี บางคนที่มีคุณสมบัติพร้อม เช่น ฉลาด มีพฤติกรรมเรียบร้อย อาจได้รับอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ต้องผ่านขั้นตอนของการบวชเป็นสิกขมานา ขณะที่สตรีบางคนแม้จะมีอายุมากแล้วอาจได้รับการพิจารณาให้ผ่านการบวชเป็นสิกขมานาก่อนจะได้รับอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีต่อไป³⁸ เราจะเห็นกรณีการยืดหยุ่นในบทบัญญัติเกี่ยวกับการบวชของพระพุทธองค์ในหลายกรณี เช่น การประทานอนุญาตให้สามเณรบางรูปที่อายุไม่ครบ 20 ปีบริบูรณ์สามารถเข้ารับการอุปสมบทเป็นภิกษุได้³⁹ หรือ การอนุญาตให้พื้นที่ปัจจุบันชนบทสามารถให้อุปสมบทได้

³⁷ มีบางกรณีที่พระพุทธเจ้าทรงยืดหยุ่นข้อปฏิบัติทางพระวินัยสำหรับพระญาติในสายวงศ์ของพระองค์ เช่น บทบัญญัติที่ระบุให้ผู้ที่เคยนับถือลัทธิอื่นมาก่อน หากประสงค์จะบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนา ต้องอยู่ปริวาสเป็นเวลา 3 เดือนก่อน แต่ข้อบัญญัติได้รับการยกเว้นสำหรับกรณีพระประยูรญาติของพระพุทธองค์ ดูใน วิ.ม. (บาลี) 4/87/102. และดูรายละเอียดเรื่องนี้ใน ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิต, ภาพชีวิตของพระสงฆ์ในอริยวินัย (กรุงเทพมหานคร : บริษัท นีโอ ดิจิตอล, 2553), หน้า 135.

³⁸ ในพระวินยตอนว่าด้วยนางสิกขมานา มีการดำหนิที่บวชให้สิกขมานาที่ไม่ได้ศึกษาในธรรม 6 ข้อ ครบ 2 ปี ทำให้กลายเป็นภิกษุณีที่ “โง่เขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้สิ่งที่ควรหรือไม่ควร” ดูใน วิ.ภิกขุณี. (ไทย) 3/1077/296.

³⁹ ตัวอย่างสามเณรที่ได้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุเป็นกรณีพิเศษ เช่น สามเณรโสปากะ ซึ่งได้รับการอุปสมบทด้วยวิธี “ปัญหาพยากรณ์อุปสัมปทา” ขณะมีอายุ 7 ขวบ ดูรายละเอียดใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ เล่ม 1 ภาค 1, หน้า 97.

โดยคณะสงฆ์ประกอบด้วยภิกษุ 5 รูป ซึ่งหากเป็นบัญญัติเดิมคือ 10 รูป⁴⁰ แต่เราต้องเข้าใจว่า เหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นความยืดหยุ่นทางพระวินัยเหล่านี้เกิดขึ้นในครั้งพุทธกาล และพระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจในการปฏิบัติต่อบทบัญญัติที่ทรงตั้งขึ้นตามวิธีการที่ทรงเห็นว่าเหมาะสม แต่หลังพุทธปรินิพพาน รูปแบบการบวชเป็นภิกษุณีอาจถูกคณะสงฆ์ทำให้เคร่งครัดมากขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับบทบัญญัติในครุธรรม 8 ประการโดยเฉพาะระเบียบข้อบังคับว่าการเป็นสิกขมานาเป็นเวลา 2 ปี ดังนั้น หากวิเคราะห์เฉพาะกรณีตัวอย่างจากเรื่องเล่าในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ก็จะทำให้เห็นว่า ระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับสิกขมานาสามารถถูกพิจารณาบังคับใช้แก่การบวชของสตรีได้ทั้งช่วงก่อนและหลังการบวชภิกษุณีกลุ่มแรก ความเข้าใจเกี่ยวกับความยืดหยุ่นในการปฏิบัติต่อพุทธบัญญัติว่าด้วยสิกขมานาดังกล่าวนี้นอกจากจะช่วยให้ความเชื่อของนักศึกษาพุทธศาสนาไม่ขัดแย้งกับการอธิบายของพระอรรถกถาจารย์เกี่ยวกับการตั้งครุธรรมของภิกษุณีดังที่เสนอไว้ในกรณีตัวอย่างทั้ง 2 กรณีนี้แล้วยังจะทำให้ได้แนวทางในการพิจารณาเพื่อทำความเข้าใจพุทธบัญญัติในกรณีอื่นๆ อีกด้วย

5. บทสรุป

ข้อความแสดงเรื่องเล่าเกี่ยวกับการตั้งครุธรรมของภิกษุณีทั้งในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ทั้งเงื่อนไขบางประการที่ทำให้เกิดความไม่แน่ใจในประเด็นสิกขมานา จากกรณีตัวอย่างในเรื่องเล่าแสดงให้เห็นว่า แม้พุทธบัญญัติเกี่ยวกับระเบียบว่าด้วยสิกขมานาตามหลักฐานในคัมภีร์พระวินัยปิฎกจะขึ้นยวาระระเบียบปฏิบัติของการเป็นสิกขมานาก่อนการบวชเป็นภิกษุณีถูกบัญญัติไว้อย่างเข้มงวดดังปรากฏในครุธรรม 8 ประการ และสิกขาบทบัญญัติสำหรับภิกษุณีที่จัดวางไว้ค่อนข้างละเอียด แต่สตรีบางคนในสมัยพุทธกาลอาจได้รับการบวชเป็นภิกษุณีโดยไม่ผ่านขั้นตอนนี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ระเบียบดังกล่าวอาจไม่ได้บังคับใช้

⁴⁰ ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (ไทย) 5/257-259/32-39.

อย่างเคร่งครัดในทุกกรณี เมื่อสตรีบางคนได้รับพุทธานุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีผ่านการยืดยุ่นของบทบัญญัติทางพระวินัย เช่น การบวชโดยทุต กรณีกการตั้งครรรค์ของภิกษุณีจึงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ แต่ประเด็นความเป็นไปได้ของการยืดยุ่นในการปฏิบัติตามบทบัญญัติดังกล่าวนี้ได้เผยให้เห็นพระวินัยบัญญัติในมุมมองที่น่าสนใจ เพราะจะเห็นว่ากรณีเกี่ยวกับพุทธบัญญัติส่วนใหญ่มาจากผลกระทบจากข้อเรียกร้องของสังคมภายนอกที่มีต่อพฤติกรรมของภิกษุและภิกษุณี ตรงนี้อาจหมายถึงความตระหนักถึงความรู้สึกรู้สึกของสังคมที่จะส่งผลต่อวิถีชีวิตของพระสงฆ์ กระแสเสียงจากสังคมภายนอกจึงเป็นสิ่งสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาปรับใช้ในการบัญญัติสิกขาบทของพระสงฆ์ แต่น่าสังเกตว่า การยืดยุ่นในการปฏิบัติตามบทบัญญัติของพระพุทธเจ้าในหลายกรณีเป็นเรื่องเกี่ยวกับข้อบัญญัติที่เนื่องด้วยพระสงฆ์เป็นการเฉพาะซึ่งไม่มีผลต่อความรู้สึกของสังคมภายนอก เราจึงไม่พบผลกระทบจากสังคมภายนอกต่อกรณีการเป็นหรือไม่เป็นสิกขมานาเป็นเวลา 2 ปีก่อนการบวชภิกษุณี ซึ่งต่างจากกรณีอื่นๆ ที่พฤติกรรมของพระสงฆ์ก่อให้เกิดการตำหนิจากสังคมและนำไปสู่การบัญญัติห้ามในที่สุด ข้อสังเกตตรงนี้เป็นอย่างที่น่าสนใจยิ่งโดยเฉพาะเมื่อนำมาพิจารณาข้อถกเถียงเกี่ยวกับบทบัญญัติทางพระวินัยของชาวพุทธในสังคมไทย ข้อถกเถียงในประเด็นพุทธบัญญัติบางข้อเป็นสิ่งที่ยกเลิกได้หรือไม่อาจได้ข้อยุติ เพราะหากเรามองการยืดยุ่นเกี่ยวกับพุทธบัญญัติไม่ใช่เรื่องเดียวกับการยกเลิกพุทธบัญญัติ บางทีข้อที่ควรกังวลเกี่ยวกับทางพระวินัยบัญญัติ อาจไม่ใช่การยืดยุ่นจะนำไปสู่ความหเล่หลอมหย่อนยานทางพระวินัย แต่อาจจะอยู่ที่กระแสสังคมส่วนใหญ่คิดอย่างไรต่อการยืดยุ่นพุทธบัญญัติข้อนั้นๆ ก็เป็นไปได้

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **สมณตปาสาทิกาย นาม วินยปิฎกกฎกติกาย สัมมาทิเสสาทิกณทวณณนา (มหาวิภังค วณณนา)**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก สมันตปาสาทิกาย ภาค 2**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2550.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **ภิกขุ-ภิกขุณีปาติโมกขปาฬียา สัณณนาภูตา กังขาวิตรณนีฎฐกถา**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย พระวินัยปิฎก กังขาวิตรณนีฎฐกถา**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **ขุททกนิกายกฎกติกาย ธรรมปทกฎกติกาวณณนา ทูติโย ภาโค**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2549.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท ภาค 2**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **ปรมุตตทีปนิยา นาม ขุททกนิกายกฎกติกาย เถรีคาถาวณณนา**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2556.
- นาวาเอกทองย้อย แสงสินชัย. **ไขปริศนาการบวชภิกษุณี**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2544.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**.
พิมพ์ครั้งที่ 27. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
2559.

ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิต. **ภาพชีวิตของพระสงฆ์ในอริยวินัย**. กรุงเทพมหานคร :
บริษัท นีโอ ดิจิตอล, 2553.

เอกสารอิเล็กทรอนิกส์

<http://www.dhammadhome.com/webboard/topic/18442>